

ЩО РОБИТИ З ЛОГІКОЮ ГЕГЕЛЯ?

М

ету, досягненню котрої мають сприяти якоюсь мірою ці замітки, окреслимо словами редакційної передмови паризького журналу «*La pensée*» до циклу статей, присвячених Гегелю: «По-перше, ... правильно зрозуміти гегелівський задум та буквальный смысл поставших із нього творів...

По-друге, ... здобути з цього користь для розуміння реальності»¹.

У спадщині Гегеля нашу увагу привертає передусім його логіка, і то не випадково. «Наука логіки», як справедливо зазначає російський науковець Н.Мотрошилова, – це «своеобразный идейный центр развития философа. В известном смысле все сделанное им раньше служило поиску логического принципа и формированию системы логики, а написанное позже было развертыванием имплицитно заключенных в ней теоретических элементов»². Додамо: ця логіка покликана відігравати роль центру в неосяжно широкій сфері.

Розуміння буквального смислу гегелівських творів – проблема, яка вимагає дуже й дуже багато праці. Подібно до свого стародавнього предтечі, Гегель цілком заслуговує на прізвисько «Темний». Передсмертний сумнів великого німця – чи зрозумів його бодай Розенкранц, – був цілком обгрунтованим. Чимало відомих сучасників Гегеля засвідчили, більш чи менш відверто, свою капітуляцію перед його незбагненними текстами (назвемо Якобі, Гете, Гайне). А його лютий ненависник Артур Шопенгавер жовчно заявив: гегелівський метод полягає «в такому поданні нісенітниць, аби читач гадав, що сам винен, коли не розуміє»³. Не вельми оригінальна позиція – оголошувати нісенітницею те, чого не розумієш.

І досі для широкого наукового загалу гегелівське вчення лишається важкоприступним. Це перешкоджає йому посісти належне місце в культурному арсеналі людства, розкрити свій колосальний потенціал, рівного якому, за нашим переконанням, не має жодна інша філософія.

Проблема розуміння – ось що сьогодні неодмінно слід мати в центрі уваги, говорячи про логіку Гегеля.

ВІСНИК
ІНСТИТУТУ
МОВИ
НАН
УКРАЇНИ

ДЕЩО ПРО ІСНУЮЧІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ГЕГЕЛІВСЬКОЇ ЛОГІКИ

Як відзначив польський учений К.Баль, «протягом 160 років (а нині вже 180 – І.Б.) було нагромаджено таку величезну кількість публікацій про Гегеля, що сьогодні можна без перебільшення говорити про існування гегелівства як окремої історико-філософської дисципліни. Зрозуміло, що в цій ситуації мало не всі аспекти творчості Гегеля мають свого історика й інтерпретатора»⁴. – Це так, але... згадаймо слова з передмови до «Феноменології духу» – що відоме саме по собі ще не є пізнаним.

Навряд чи є людина, обізнана вповні з усім тим розмаїттям і спроможна його вичерпно схарактеризувати. Ми лише ризикнемо ствердити, – на підставі власного досвіду знайомства з гегелівськими працями, – що, либонь, для основної маси дослідників, навіть і в умовах інтелектуальної свободи, Гегель є скоріш відомим, ніж пізнаним. Докладніше зупинимось лише на інтерпретаціях його логіки представниками тієї філософії, котра зараз для нас, в Україні суцільна, є найближчою й найважливішою – з огляду на життєву необхідність подолати її спадщину.

Один англійський неогегельянець заявив, що небагато зрозумів у Гегеля, але тим, що зрозумів, був захоплений. У цьому нео-сократівському визнанні відбито природу чи не всякого неогегельянства як учення, так би мовити, єретичного. «Єресь» – означає «вибір»: вибір із цілісного вчення окремих положень і ігнорування решти. І неогегельянські доктрини являють собою, по суті, філософствування на різноманітні теми, що хвилюють авторів, із залученням тих децинь із Гегеля, котрі їм вдалося так чи інакше зрозуміти. Отож із Гегелем неогегельянці, як правило, мають небагато спільного, хоча серед них є талановиті вчені, у котрих можна знайти цінні думки, зокрема, й на рахунок розуміння певних аспектів гегелівської філософії.

До неогегельянства можна віднести й марксистську філософію. У ній, як відомо, вчення Гегеля проголошувалося в цілому «реакційним», з огляду на свій ідеалістичний характер, але визнавалося, що воно має «раціональне зерно» – діалектичний метод, хоча й «перекручений». Маркс же буцімто видобув те зерно і створив незрівнянно досконалішу філософію – «матеріалізма, взявшего все ценное у Гегеля и двинувшего сие ценное вперед»⁵. Завдяки Марксу «освобожденная от мистической оболочки диалектика превратилась в поистине грозное оружие классової борьбы пролетариата против буржуазии»⁶.

Але постає питання: де ж вона, та грізна зброя – «матеріалістична діалектика»? Марксистки відповідають: вона існувала в головах вождів. Викласти її на папері «в чистому вигляді» у них якось не дійшли руки, але вони, вожді, залишили нам у спадок масу блискучих зразків застосування цієї діалектики. Особливо блискучий зразок – Марксів «Капітал». «Если Маркс не оставил «*Логики*» (с большой буквы), то он оставил *логику* «Капитала»»⁷, – запевняв Ленін. І «нельзя вполне понять «Капитала» Маркса и особенно его I главы, не проштудировав и не поняв *всей* логики Гегеля. Следовательно, никто из марксистов не понял Маркса I/2 века спустя!!!»⁸. Що ніхто з марксистів не розумів Гегеля – це схоже на правду. А от що Маркс у діалектиці «переплюнув» Гегеля, і що «Капітал» ховає в собі наймудрішу в світі діалектичну логіку – це звучить несерйозно і не витримує критики.

Почнемо з того, що Гегеля не розумів – а отже, не міг виносити компетентних суджень про такі речі – і сам автор щойно наведених афоризмів, Ленін. Одного разу, вже після захоплення влади, він у розмові з Горьким поскаржився: «Гегеля не успел проработать как следует»⁹. Чи справді так? Звернімося до ленінського конспекту «Науки логіки». Чимало її важливих сторінок відображено там лише записами на кшталт: «Почему *Fürsichsein* есть *Eins*, мне неясно. Здесь Гегель сугубо темен, по-моему»¹⁰. «Далее, переход количества в качество в абстрактно-теоретическом изложении до того темен, что ничего не поймешь»¹¹. «Развитие понятия *Verhältnis* (379-394) сугубо темно»¹². «Переход бытия к сущности (*Wesen*) изложен сугубо темно»¹³. І так далі. Уже цього достатньо (а є ще низка підстав) для висновку, що більшовицький провідир засвоїв гегелівську логіку незадовільно.

Що ж до Маркса, то, хоча він за своїм інтелектуальним багажем перевершував Ульянова на добрий порядок, все одно нема підстав говорити не лише про створення ним якоїсь досконалішої, ніж у Гегеля, діалектики, а навіть про його глибоку обізнаність з гегелівським вченням. Не вдаючись у докладний розгляд цього питання, наведемо лише деякі доводи. Деякий час (1839–1842 роки) Маркс вважав себе гегельянцем і вивчав гегелівську філософію. Але те, що він зрікся був її беззастережно і став палким поклонником такої неспівмірної з Гегелем постаті, як Фейєрбах, – можна пояснити хіба тим, що таємниці діалектики лишилися тоді для майбутнього вождя і вчителя загалом нерозкритими. Як інакше пояснити такі, скажімо, «перли» з уславлених «Економічно-філософських рукописів 1844 р.»: «Фейєрбах – єдиний мислитель, у якого ми спостерігаємо *серйозне, критичне* ставлення до гегелівської діалектики; тільки він зробив справжнє відкриття в цій галузі»¹⁴, – це про того, хто, як відомо, просто відкинув діалектику, бо не зрозумів. З часом ставлення Маркса до «гегелівського методу» зазнало змін, але, схоже, головню ставлення, а не обізнаність

МЕТОДОЛОГІЯ

із цим предметом. (Маркс був людиною обдарованою, але дещо ледачою). Як відомо, Маркс благословив публікацію написаних Енгельсом розділів «Анти-Дюрінга», присвячених власне діалектиці. Просто смішно порівнювати з текстами Гегеля ці жалюгідні спроби викласти діалектику як суму прикладів, на що навіть Ленін обережно нарікнув. Жодні посилання на популярність не можуть виправдати концепції «трьох законів діалектики». – Чому трьох? «Перехід кількості в якість», як підмітив той-таки Ленін, є лише одним з безлічі випадків (взаємо)переходу протилежностей, до того ж, додамо, вирваним зі свого контексту. «Єдність і боротьба протилежностей» – така метафоризована термінологія годилася б для давнини, сучасною ж мовою краще говорити про згаданий їх взаємоперехід – по суті, те саме, що й заперечення заперечення. Врешті, «закон діалектики» – безглузде словосполучення. Закон – категорія розсудкова, отож, як зауважував Ю.В.Кушаков, ми маємо тут спробу представити діалектику розсудковим чином. (Кумедно, що дехто наводив як одну з переваг класиків марксизму над Гегелем те, що вони сформулювали «закони діалектики», а Гегель, бач, до цього не додумався).

Ну, а міф про логіку «Капіталу», що нібито співвідноситься з гегелівською і водночас незмірно її перевищує? Як довідуємося з листування між двома вождями, в заключний період роботи над першим томом «Капіталу» Марксові випадково потрапила до рук «Логіка» Гегеля, він (Маркс) проглянув її й дещо звідти запозичив, надавши подекуди своїй книзі діалектичних, у його розумінні, рис. Оце майже й усе.

Про «ленінський етап» багато говорити не варто. Як засвоїв Ленін гегелівську діалектику, вже було сказано, а «матеріалістичну діалектику» (поняття того самого штибу, що й «советская демократия») він розвивав і застосовував так само успішно, як і двоє старших вождів.

І філософські спадкоємці кремлівського тирана мало чим могли похвалитися. Виходили книги з заголовками типу «Материалистическая диалектика» чи «Диалектическая логика», але наукова вартість їх дорівнювала нулеві або біля того. Велися розмови про створення тієї «логіки с большой буквы», – одні говорили, що її можна створити лише колективно, інші навіть заявляли, що діалектичну логіку як систему взагалі неможливо створити (ці в певному відношенні мали рацію – на базі такої філософії справді неможливо).

Про Гегеля ж переважна більшість радянських філософів мали вельми туманне уявлення, він їм був непотрібен, бо в «диалектическом и историческом материализме» головна роль насправді належала аж ніяк не діалектиці. Але були й радянські гегелезнавці. Для ілюстрації їхніх досягнень наведемо уривок з праці відомого фахівця з німецької філософії Арсена Гулиги, – місце, де йдеться про ту частину гегелівської логіки, якої ми торкнемося далі:

«Гегель начинает свою логику с понятия чистого бытия. Это самая пустая абстракция, совершенно лишенная определенностей и потому равная своей противоположности, т. е. ничто. Речь, разумеется, идет не о том, что наличие предмета равно его отсутствию, – утверждать подобное бессмысленно; Гегель рассматривает не определенное бытие того или иного предмета, а бытие вообще, мысль о котором настолько бессодержательна, что совпадает с мыслью о небытии. Бытие и ничто сливаются воедино. В своем тождестве они образуют третье понятие – становление. Становление – это уже первая конкретная, т. е. наполненная содержанием, категория: все предметы находятся в процессе непрерывного изменения, перехода в другое состояние, т. е. становления. Мир живет, он вечно пребывает в состоянии «абсолютного беспокойства становления» – созидания или разрушения. Покой – это смерть.

Уже в этих трех первых понятиях гегелевской логики видна характерная особенность ее построения – принцип троичности, или триады: тезис – антитезис – синтез. Выдвигается некоторое положение, затем следует его отрицание и далее отрицание отрицания... (тут іде відомий приклад із зерном – І.Б.). Для характеристики отрицания отрицания Гегель употребляет также термин «снятие», что означает упразднение и одновременно сохранение. В становлении бытие и ничто находятся в снятом виде.

Результат становления – ставшее. Гегель называет его наличным бытием. Это уже бытие, присущее реальным предметам. Отличие одного предмета от другого зафиксировано в понятии качества»¹⁵.

Це – типовий приклад інтерпретації тексту гегелівської логіки радянськими філософами. Типовим є і суттєвий недолік наведеного пасажу: він знайомить у якійсь мірі читача з Гегелем, але мало що дає для його розуміння. Більшість із того, що говориться в подібних викладах, – то ніби й правильні речі, але там майже нема головного. А головне – це зв'язок між категоріями, іманентний перехід однієї в другу. Саме в цьому, за Гегелем, і полягає діалектика (див. «Енциклопедія філософських наук», прим. до §81).

Втім, цей недолік, хоч який він серйозний, можна було б і вибачити. Заведено ж бо не картати філософів за те, чого вони не зробили, а хвалити за те, що зробили. Тим

більше, що в даному разі ми стикаємося не з простим поверххапайством: глибоко збагнути гегелівські думки поки що вдається небагатьом, бо для цього необхідним є щасливий збіг цілого ряду обставин, – серед іншого, й можливість надовго зануритися в предмет у тиші й спокої, про що говорив сам Гегель. Дорікати радянським гегелезнавцям слід за інше. – Епіграфом до всіх їхніх творів можна було б поставити бундючні слова сталінського вельможі: «Вопрос о Гегеле давно решен». Здається, жоден з цих людей жодного разу не признався, що йому в Гегеля щось неясно. Багато хто навіть сміливо брався вказувати на «помилки», «недоліки» великого філософа, – і то не в плані світогляду, що було обов'язковим у радянських публікаціях, а в тому, що стосувалося саме згаданих переходів. Так, один відомий у сучасній Україні філософ свого часу стверджував: «Гегель не обосновывает, почему истиной бытия и ничто является становление, он просто утверждает это»¹⁶. Далі: «За категорией становления в логике Гегеля следует категория наличное бытие. Гегель пытается вывести ее непосредственно из диалектики становления как единства возникновения и прехождения, однако, как и в случае со становлением, он **вводит** ее, напуская идеалистический туман»¹⁷. Потім цей автор, навівши незрозумілі для нього слова Гегеля, коментує їх так: «К подобному приему пускания спекулятивной пыли в глаза читателя Гегель прибегал всегда, когда ему нужно было изобразить переход от одной категории к другой как процесс саморазвития чистой мысли»¹⁸. – Чи не правда, – це вельми нагадує Шопенгавера...

Дещо м'якше висловлюється інший авторитет радянської філософії, І.Нарський, але по суті його вирок такий самий: «Переход в ничто как естественный результат спекулятивного мышления о бытии вообще представляется неизбежным, поскольку дальнейшее движение мысли для материалиста возможно только на основе выхода из сферы спекуляций в практику реальной жизни. Но Гегель этого не делает, ... и потому переход к третьей категории – становлению (*Werden*) получается у него только искусственным образом»¹⁹. Обидва ці автори (як і багато інших) проводять, таким чином, думку, що, мовляв, строго логічні, іманентні переходи, зв'язки між категоріями взагалі неможливі – треба звертатись до «матеріального світу», «практики реального життя», іншими словами, викладати діалектику як суму прикладів.

Знайомлячись із подібними «виправленнями» та «переробками» Гегеля, приходиш до думки, що не ідеалізм є ворогом діалектики, а його антипод, попри всі його претензії.

Торкнемося ще такого виду інтерпретації тексту досліджуваного нами твору, як переклади іншою мовою. Українських перекладів Гегеля поки що немає, і в нинішніх сумних умовах постколоніальної дійсності для читача в Україні найдоступнішими є російські.

Перший російський переклад «Науки логіки», що з'явився 1916 року, виконаний Н.Дебольським, є досить курйозним явищем. Як сказано в передмові до V тому радянського видання творів Гегеля, цей переклад «нередко сводится к совершенно лишнему смыслу механическому набору слов»²⁰. По суті, це був не переклад, а імітація такого, придатна лише для того, щоб тішити власників цієї книги (котрі здебільшого, як водиться, в неї й не заглядали) приемним почуттям якоїсь причетності до високої мудрості. Цього, однак, було досить, щоб «шедевр» Дебольського у 20-их роках перевидали в незмінному вигляді більшовики. Переклад Б.Стоппнера, виданий 1937 р., зроблено незрівнянно добротніше. Проте й тут помітно, що перекладач у багатьох місцях не розумів смислу німецького тексту і через те подекуди дав знову-таки безглуздий набір слів. Ось приклад: «Нечто есть в себе, поскольку оно ушло из бытия-для-другого, возвратилось в себя. Но нечто имеет также некоторое определение или обстоятельство в себе (здесь ударение падает на «в») или в нем, поскольку это обстоятельство есть в нем внешним образом, есть бытие-для-другого»²¹. Тут заковика – в маленькому приєднику *an*, котрий у другому реченні чотири рази перекладено як «в», там, де насправді його вжито в значенні «на», або ще – «при». Гегель вдається до непередаваної в перекладі гри слів: спочатку – нероздільний зворот *an sich* – саме по собі (у філософській літературі традиційно перекладають «в собі»), а далі – *an sich* як два самостійних слова – «на собі», або «при собі», тобто ззовні. Щоб зрозумілішою була ця гра слів, автор додає «oder an ihm» – «або при ньому», що в перекладі слід було б опустити, так само, як і слова в дужках.

Помилку повторено кілька разів. На тій самій сторінці читаємо: «нечто имеет то же самое, что оно есть в себе, также и в нем»²², трохи далі – «то, что нечто есть в себе, есть также и в нем»²³. Для російського читача це абракадабра. Тим часом відповідні гегелівські слова означають: «те, чим щось є в собі (або само по собі), міститься також і при ньому (назовні)». Мається на увазі тотожність категорій «щось» та «інше».

В наступне видання перекладу Стоппнера, через 30 з лишком років, внесено дуже незначні, суто стилістичні зміни, наприклад, замість «другое» – «иное», якихось же суттєвих поліпшень – жодних. Будемо сподіватись, що майбутній український переклад стоятиме вище.

Нарешті, ще один вид інтерпретації – коментування. Коментарів до «Науки логіки» існує багато – і при її перекладах, і при виданнях мовою оригіналу, і у вигляді окремих книг. Вартість цих коментарів дуже різна, але чи

не всім їм притаманний такий недолік, як вибірковість. В них обходяться увагою багато місць коментованого твору, а вони можуть бути незрозумілими для читача (часто, звісно, й для самого коментатора).

ПРОБЛЕМУ РОЗУМІННЯ ТРЕБА ВИРІШИТИ

Важкозрозумілість творів Гегеля спричинена частково складністю трактованих там предметів, а почасти й тим, що цей філософ, на превеликий жаль для нас, не відзначався дидактичним талантом подавати складні речі ясно й приступно. (Герцен припускав навіть, що система «дурно изложена», може, й зумисне). Звідси – потреба: викласти гегелівський зміст у зручнішій для нас формі.

Доступною для широкого кола читачів «Науку логіки» зробила б така інтерпретація її тексту, котра поєднувала б риси перекладу й коментаря: докладний, але не багатослівний вільний переказ, доповнений необхідними поясненнями. Головна вимога – щоб науковий зміст гегелівської праці був переданий і максимально точно, і максимально доступно. Несуттєві моменти доцільно опускали. Подібних інтерпретацій логіки Арістотеля було створено чимало, а от Гегель поки що лишається скривдженим. Існують, звичайно, виклади його вчення, формально схожі на таку інтерпретацію, але нам не відомий жоден, котрий достатньо відповідав би названій щойно вимозі. Очевидно, такої інтерпретації, що усувала б бар'єр незрозуміння між Гегелем і читацькою громадою, поки що не створено, принаймні не опубліковано. Коли б така праця десь вийшла в світ, то про неї, треба гадати, було б чути.

Тим часом здійснення такого задуму – справа, безперечно, вельми важка, проте аж ніяк не безнадійна.

СУПЕРЕЧКА ПРО СВІТОГЛЯДНИЙ ФУНДАМЕНТ: МАТЕРІАЛІЗМ ЧИ ІДЕАЛІЗМ?

Займаючись гегелівською логікою, неможливо обминути певних дискусійних питань. – Чи справді, як учили комуністичні вожді, у Гегеля метод «прогресивний», а система – «реакційна»? Чи справді ідеалістичний підхід спричинив у цьому вченні серйозні спотворення істини? Чи справді гегелівська логіка потребує докорінної переробки в матеріалістичному дусі? Всі подібні питання зводяться до одного: чи справді ідеалістичний світогляд є хибним, а матеріалістичний – істинним?

Ми приймаємо тут започатковане Ляйбніцем виділення з-посеред маси філософських вчень двох великих протилежних таборів – матеріалістичного та ідеалістич-

МЕТОДОЛОГІЯ

ного, не торкаючись, скажімо, проблеми коректності енгельсівського твердження, що одне питання було і є основним у всякій філософії. Нам зараз ідеться лише про одне: хто правий – ідеаліст Гегель чи матеріаліст Маркс?

Спочатку звернімося до природознавства, що його матеріалісти традиційно вважали своїм союзником. Правда, в дійсності було не зовсім так. Загальновідомою є історія про те, як фізики досадили цьому філософському таборові, заявивши про зникнення матерії, і як вождь більшовиків (юрист за фахом) рятував її. А згодом виявилося з очевидністю, що фізика, досліджуючи фундаментальні аспекти світобудови, породила аж ніяк не «диалектичний матеріалізм». Ось свідчення російського математика й філософа Віктора Тростнікова: «Идеальное оказалось реальнее материального. Тут невольно вспоминаются космологические представления индуизма, согласно которым материя есть майя – род иллюзии. Не будем сейчас вдаваться в анализ понятия материи как философской категории, но если говорить о том, что физики называют наблюдаемыми, то индусы, пожалуй, правы. И ... на этот счет имеется **теорема**. В квантовой физике центральным понятием служит не частица, а пси-функция, которая принципиально не может быть зафиксирована никаким прибором, то есть является невещественной данностью. Но жизнь Вселенной есть именно жизнь пси-функций, а не наблюдаемых. Во-первых, законам природы подчиняются не наблюдаемые, как полагали раньше, а пси-функции; наблюдаемые же управляются пси-функциями... Во-вторых, Джон фон Нейман доказал математически (как раз в этом и состоит упомянутая только что теорема), что классической модели Вселенной, адекватно описывающей ее экспериментально установленные свойства, существовать не может. Какими бы ухищрениями мы ни пытались свести мир к наглядным понятиям, у нас заведомо ничего не получится. Только признав главной мировой реальностью умоглядное, мы обретаем шанс понять поведение чувственно воспринимаемого. Узлы тех нитей, на которых держится видимое, завязываются и развязываются в невидимом. Идеалисты всегда были убеждены в этом, однако никто из них даже сам Платон, не могли и мечтать, что когда-нибудь появится столь неопровержимое подтверждение их правоты... Любопытно отметить, что пси-функции современной физики очень родственны лейбницеvским монадам.

По иронии судьбы, Лейбниц был прав как раз в том, что идеологи у него отвергли»²⁴.

Можна згадати й відкриття в біології, завдяки яким улюблене матеріалістами вчення Дарвіна «стало более несуразным, чем утверждение, будто земля плоская и стоит на трех китах»²⁵. Але це все, так би мовити, – спростування матеріалізму матеріалістичними засобами. Якщо ж лишатися в строго філософській стихії чистої думки, що більш доречно, коли йдеться про діалектичну логіку Гегеля, то тут слід звернутися передусім до Арістотеля. Критикуючи Платона, який відривав ідеї від речей, розводячи перші й другі по окремих світах, Стагірит висунув натомість концепцію нерозривної єдності матерії та форми.

Якщо в «Німецькій ідеології» говориться, що на духові з самого початку (?! – І.Б.) лежить прокляття бути обтяженим матерією (Гегель вказав би, напевне, «раціональне зерно» цього вислову – те, що дух, ідея проявляються для нас через матерію), то автори явно грішать однобокостю. Адже матерія завжди «обтяжена» тим, що давньогрецький філософ називав «морфе». Іншими словами, матерія цілковито проникнута безліччю **відношень**. Все існує лише у відношеннях і через відношення, а навіть матеріаліст Гельвецій цілком справедливо ототожнював відношення і ідею.

Рятуючи матерію, Ленін залишив за нею тільки одну безумовну ознаку: бути «об'єктивною реальністю», тобто існувати незалежно від людської свідомості. Недоладність цієї характеристики була помічена багатьма. Адже якщо, скажімо, небесні тіла – це є матерія, то закони їх руху – це «форма», відношення, ідеальне. Тим часом ці ідеальні закони існують так само об'єктивно, як і матеріальні тіла. Отож, по-перше, жорсткі дефініції матерії на кшталт гольбахівсько-ленінських у філософському плані мало чого варті – збагнути належним чином цю категорію можна лише в контексті системи діалектики. По-друге, значно більше сенсу в тому погляді, що логічні категорії (як і ідеальне взагалі) існують об'єктивно й одвічно, а людська свідомість тільки відкриває їх у речах (привносячи, звісно, й своє, суб'єктивне), аніж у тому, що спочатку не було нічого, крім матерії, а вже потім «високорозвинута матерія» породжує ідеальне. Що ж до Гегеля, то він зовсім не вважав, що ідеальне передувало в часі матеріальному, – ідея має лише **логічну** першість. І такий підхід є цілком науковим.

Існують різні теоретичні моделі філософської інтерпретації світу, і на питання, яка з них є найбільш істинною, однозначної відповіді немає. Окрім того, що, за словами творця діалектичної системи, істина – то не карбована монета, яку можна покласти до кишені; вона, істина, ще й може бути виражена дуже різними способа-

ми. Ми не беремося стверджувати, що модель абсолютно-го ідеалізму, прийнята Гегелем для викладу діалектичної логіки, є єдино можливою для такої мети. Напевно, ця система не може бути інваріантною.

ДЕЩО ПРО ГЕГЕЛІВСЬКУ ДІАЛЕКТИКУ ПОНЯТЬ (ІЛЮСТРАЦІЯ ДО СКАЗАНОВОГО)

Щоб не обмежуватися лише розмовами кругом та довкола і показати, що, всупереч радянським спеціалістам від Гегеля, його категорії іманентно виводяться одна з другої, утворюючи дійсно наукову систему, – спробуємо дати бодай недосконалий начерк початку популярного викладу «Науки логіки», зосередивши увагу на найголовнішому – діалектичному зв'язку понять.

Передовсім у викладі логічної системи необхідно обґрунтувати її початок – чому він саме такий, а не інакший. Гегель робить це кількома способами – ми за браком місця обмежимося одним, а читача відішлемо до відповідного розділу «Науки логіки» – «З чого слід починати науку», написаного загалом доступно. Втім, великий філософ Шеллінг чомусь не захотів зрозуміти гегелівського початку, – мабуть, через засліпленість певними емоціями.

Отже, система діалектичної логіки має початок. Що можна сказати про нього, нічого не знаючи ще про предмет? Тільки те, що він, початок, є. Початок є **те**, що є, або, якщо висловити це іменником, категорією, – логічний початок є **буття** і нічого більше, **чисте буття**. Це – найелементарніша категорія, і саме вона годиться на роль безумовного, самодостатнього початку.

Отже, буття, – чисте, абсолютне; не конкретне буття якогось предмета, а лише абстрактна категорія. Розгляньмо її. Що можна про неї сказати? Тільки те, що в ній нема чого розглядати, вона позбавлена змісту. В чистому, абстрактному бутті **нічого** немає.²⁶ Отже, саме лише буття – це те ж саме, що й **ніщо**. За словами Гегеля, буття є чиста невизначеність і порожнеча. Буття, – невизначене, безпосереднє, – є насправді **ніщо**.

Таким чином, чисте буття при ближчому розгляді перетворилось на ніщо. В цій новій категорії, згідно з її назвою, теж нічого немає. Її зміст (який полягає лише у відсутності будь-якого змісту) такий самий, як і в чистого буття. Але звернімо увагу, що, хоча ніщо означає відсутність всякого змісту, воно само все-таки є.

(Аналогія: хоч темрява – це просто відсутність світла, проте не можна сказати, що лише світло є, а темряви нема. Темрява так само існує, як і світло). Ніщо є те, що є, тобто буття. Отже, ніщо є те саме, що й чисте буття.

МЕТОДОЛОГІЯ

Виходить, ми повернулися до того, з чого почали, до буття? Не зовсім так: це буття вже не таке, як на початку, де ми мали буття безпосереднє. Тепер ми маємо буття, опосередковане здійсненням нами рухом, чи радше – простеженням нами об'єктивним рухом логічних категорій. Пригляньмося до нього ретельніше.

Отже, ми почали з буття і прийшли (логічний хід думки привів нас) до ніщо, яке, в свою чергу, перетворилось на буття. Це означає, що між буттям і ніщо існує зв'язок, який полягає в перетворенні, переході їх одне в одне. Буття і ніщо як такі, за висловом Гегеля, є «неістинними», це – лише розсудкові абстракції. Тільки-но ми почнемо їх досліджувати, як бачимо, що кожна з них стає своєю протилежністю. Тут наявний рух, тобто ці категорії не є жорсткими, застиглими, – вони плинні. І буття, й ніщо являють собою не що інше, як процес, перехід одного в інше. Для цього процесу Гегель знайшов назву **становлення**.

Категорія становлення має двояке визначення: в одному випадку цей процес іде в напрямку перетворення буття на ніщо, а в другому – навпаки, ніщо на буття. Ці два визначення називаються відповідно виникнення, або, ближче до оригіналу, поставання, та проминання, або зникання – українська термінологія тут іще не встановлена. Виникнення і зникання тотожні так само, як і буття й ніщо, і є нероздільними моментами становлення. Немає двох окремих процесів, є один – становлення, котре водночас є і виникненням, і зниканням. (У житті тотожність виникнення і зникання помітити неважко: всяке виникнення чогось нового є в такій самій мірі зникненням старого, того, чим це щось було доти). Становлення – це буття і ніщо так, як вони є насправді: в нероздільному зв'язку, як процес взаємопереходу.

Ми спостерегли тотожність буття й ніщо, але між ними існує також і відмінність, – інакше не треба було б двох окремих назв. Відмінність є, тільки вона невиразлива – ми не можемо ні висловити, ні вказати, чим відрізняється чисте буття від ніщо. І становлення існує лише завдяки цій різниці. У становленні буття прямує до тотожності з ніщо, а ніщо – до тотожності з буттям, тобто становлення є процесом зникнення різниці між буттям і ніщо. Але це є водночас і зниканням самого становлення: досягнення тотожності між буттям і ніщо означає, що становлення вже нема. Отже, зі становлення в силу його природи – як «зникання зникання» – виникає результат, – те, що стало, постале.

На протилежність становленню, це вже не процес, а «спокійна єдність», однаковість буття й ніщо, **стале** – це слово добре підходить для характеристики даного результату, означаючи, по-перше, «те, що стало» (рос. «ставшее»), по-друге, «стабільне».

Виниклу зі становлення нову категорію Гегель іменує *Dasein*, що на російську перекладено штучним, незграбним словосполученням «наличное бытие», а

польські перекладачі не знайшли нічого кращого за *istnienie* – при тому, що категорія з такою назвою присутня в другій книзі «Науки логіки», тож можлива плутанина. На наш погляд, адекватний слов'янський відповідник тут – **перебування**. Як уже мовилось, воно являє собою тотожність буття й ніщо. Точніше, тут уже виступає не просте абстрактне ніщо, а ніщо як співвідносне з буттям, як заперечення останнього, отож тут доречніший термін **небуття**. Але, незважаючи на тотожність між буттям і ніщо (небуттям), між ними зберігається і якась відмінність. Перебування постало як результат взаємодії двох категорій – буття й ніщо, і це зумовлює його природу: в ньому присутні два моменти, нехай і тотожні: один – з боку буття, другий – з боку ніщо (небуття).

Отже, в перебуванні можна вирізнити момент небуття, що співвідноситься з буттям. Що це за співвідношення? Небуття заперечує буття, а тим самим обмежує, **визначає** його. (Гегель згадує вислів Спінози «визначення є заперечення».) Довідатись, яким є той чи інший предмет (візьмімо простий приклад – геометричну фігуру), можна, тільки знаючи його межу, котра, будучи тотожна з ним (має такі самі обриси), водночас його заперечує, вказуючи: починаючи звідси й звідси, його немає.

Завдяки небуттю буття, співвідносячись із ним, уже не є абстрактним, невизначеним; перебування – **якесь** конкретне буття. Цей момент небуття в перебуванні називається, отже, **якістю**. Коли розглянути її окремо, абстраговано, то можна вирізнити в ній два моменти. З одного боку, якість є просто небуття, **заперечення** буття. З другого боку, якість, подібно до ніщо, від якого вона «походить», є, і цей момент, цю сторону якості Гегель називає **реальність**.

Отже, ми мали спочатку перебування як тотожність буття й небуття, потім відзначили різницю між названими моментами, при чому небуття конкретизувалося у постаті категорії «якість», потім в останній вирізнили теж два моменти: реальність і заперечення. Кожен з них є тотожним перебуванню, тобто являє собою єдність буття й небуття, і, значить, реальність і заперечення тотожні й між собою. Справді, реальність не може не містити в собі тотожного їй заперечення, інакше вона була б просто абстрактним чистим буттям. Так само заперечення можливе лише як співвіднесене з

тотожним йому буттям, бо інакше було б лише абстрактним ніщо. Це означає, що якість – чи взята як реальність, чи як заперечення, – є тотожною перебуванню й невіддільна від нього. Ця тотожність не є абсолютною, поруч із нею в перебуванні наявна і різниця між його моментами, тільки, як і в попередньому випадку, вона не виразима, ми можемо тільки сказати, що вона є.

Гегель пояснює: ми маємо перебування як таке, різницю в ньому та зняття цієї різниці. (Зняття означає усунення з одночасним збереженням у трансформованому вигляді). Тепер виступає не перебування, позбавлене різниць, як на початку, а перебування, опосередковане здійсненням щойно рухом, зміст якого полягав у виявленні різниць, а потім – знятті їх, відновленні тотожності перебування самого з собою. Ця знятність різниці між перебуванням та якістю, говорить Гегель, становить власну визначеність перебування. Пізнане таким, воно є вже іншою, конкретнішою категорією. Спробуймо, слідом за Гегелем, знайти їй назву – за допомогою об'єктивної логіки, що криється в мові, її синтаксисі та семантиці.

Отже, чим є перебування «в його істині», – так, як воно є насправді? Встановлену нами щойно тотожність його з самим собою можна сформулювати тавтологічним виразом: перебування є перебування. Однак ця формула не відбиває повністю його справжньої природи. Крім тотожності, в перебуванні є й відмінність між ним і якістю, і цю відмінність не можна просто відкинути, бо вона є. Тому про справжню природу перебування скажемо так: перебування (в його істині) є **щось** таке, що має в собі перебування (в його початковому визначенні); нова категорія – це **щось**, криюче в собі перебування.

Тут можна навіть не згадувати про момент відмінності, бо ми вже досягли щойно поставленої мети, – знайшли назву нової категорії: **Щось**. Як бачимо, абстрактне, безпредметне перебування стало перебуваючим предметом, чимось, що має перебування.

На цьому поки що зупинимось. Варто лише, забігаючи наперед, сказати, що категорія **становлення**, звичайно ж, не пропала безслідно, трохи далі вона з'являється в новій іпостасі.

Наведений матеріал може правити за ключ до розуміння наступних частин гегелівської логіки. У свою чергу, подальший виклад дає підтвердження попереднього та глибше його розуміння. Повторюємо, що ми зосереджували увагу головним чином на зв'язку між поняттями, опустивши низку пояснень, котрі можуть бути корисними, – наприклад, тих, що містяться в цитованому вище уривку з праці А.Гулиги – про тріадичність, заперечення (негацію), заперечення заперечення та ін.

ДЕЩО ПРО ПЕРСПЕКТИВИ (ЕПІЛОГ)

Автор цих рядків поділився з читачем деякими результатами своїх досить тривалих студій над частиною гегелівської спадщини, не беручи на себе якихось зобов'язань щодо здійснення накресленої мети, – з огляду на брак необхідних умов. Може, ця публікація підштовхне когось до праці над інтерпретацією «Науки логіки» в зручнішому, доступнішому вигляді. Ця праця, звичайно, дуже нелегка, і далеко не кожен з тих, що звуться нині філософами, здатен на неї, але ж і гегелівської геніальності вона не вимагає. Гегель уже зробив найважче.

Твори цього мислителя слід якомога ширше ввести в культурний обіг. Для чого це потрібно, що це дасть?

Це потрібно в першу чергу для філософії. Без сумніву, в особі Гегеля людство має найгеніальнішого філософа з усіх досі відомих, і його вчення, передусім **Логіка** – найбільше досягнення філософської думки. За понад півтора століття після смерті генія Німеччини філософія, природно, мусила піти далі. Однак, – згадаймо його дотеп, – далі можна піти не лише вперед. Те, що зветься сучасною філософією, являє собою надзвичайно строкату й безладну картину. Є багато вчень вельми привабливих, що мають солідний вплив, масу послідовників. Ці вчення демонструють різноманітні, часом дуже оригінальні й цікаві, способи бачення світу, людського життя, і являють нам суміш «поезії та правди», причому перша часто переважає, а друга значною мірою стосується речей, що власне до філософії прямого відношення не мають. (Є, звісно, чимало й таких, де ні того, ні іншого майже не знайти). Ми розуміємо філософію по-гегелівському – як науку про загальне. Стати на гегелівський шлях і піти по ньому вперед – ось *conditio sine qua non* дійсного й певного прогресу філософської науки (котра, звичайно, є чимось більшим, ніж просто наука). Може, це станеться ще дуже не скоро, але так має бути.

Потім – **застосування** діалектичної логіки. Це стосується в першу чергу теоретичної науки. За Гегелем, кожна наука є прикладною логікою (щоправда, далеко не за кожною дисципліною він визнавав право на науковість). Розенкранц пояснював, що представники «реальних наук» помилялися, коли вважали, «нібито Гегель нехтував особливістю їхнього змісту, нібито йому в них ішлося лише про *логічний елемент*..., голе заперечення конкретного ніколи Гегелеві й на думку не спадало»²⁷ (цим грішив часом хіба що Фіхте). Діалектична логіка має дати науці не тільки метод досліджень, а й спосіб організації теоретичного знання, оскільки, за Гегелем, адекватною формою існування істини є наукова система.

За словами французького вченого Ж. Біара, «останні роки ідея **системи** дискредитується під тим приводом, що вона накидає встановлене наперед бачення речей, закритий і догматичний спосіб мислення. Це означає цілковите нерозуміння багатства цієї категорії... У наші дні поняття системи є ключовим у багатьох царинах науки – від хімії до штучного інтелекту»²⁸. Але, слід уточнити, трактування поняття системи в цих науках є вельми недосконалим порівняно з гегелівським. Для створення повноцінної теоретичної системи необхідна організація наукового матеріалу на ґрунті діалектичної логіки. Досягнення цього дасть ученим нове, значно досконаліше розуміння свого предмета, перед ними розкриються нові горизонти. Зрозуміло, як це вплине на розвиток теоретичних наук, а за ними й прикладних.

Тут напрошується згадка й про інтеграцію наук – надзвичайно гостру нинішню проблему. Бути центром

МЕТОДОЛОГІЯ

якщо не духовної культури взагалі, як висловився Гегель (у цих словах є, либонь, гіперболізація), то, в усякому разі, сфери науки, сьогодні здатна лише філософія, що має в своїй основі діалектичну логіку.

Про вчення Гегеля в цілому і його Логіку зокрема можна говорити дуже багато високих слів. Але, гадаємо, читачам і без того зрозуміло, що опанувати її – конче необхідно.

ПРИМІТКИ:

1. *Que faire avec Hegel? // La pensée.* – 1990. – №262. – P.76.

2. Мотрошилова Н.В. *Диалектика системности и системность диалектики в «Науке логики» Гегеля // Философия Гегеля: проблемы диалектики.* – М. – 1987. – С.165.

3. Цит. за: Малинин В.А. *Диалектика Гегеля и антигегельянство.* – М. – 1983. – С.188.

4. *Bal K. Rozum i historia.* – Wrocław. – 1973. – S.14.

5. Ленин В.И. *Полн. собр. соч.* – Т.29. – С.301.

6. *Философия Гегеля и современность.* – М. – 1973. – С.46.

7. Ленин В.И. *Там само.*

8. *Там само.* – С.162.

9. Горький М. *Полн. собр. соч.* – Варианты к художественным произведениям. – Т.6. – С.447.

10. Ленин В.И. *Там само.* – С.103.

11. *Там само.* – С.107.

12. *Там само.* – С.108.

13. *Там само.* – С.114.

14. Маркс К., Энгельс Ф. *З ранних творив.* – К. – 1984. – С.538.

15. Гулыга А.В. *Немецкая классическая философия.* – М. – 1986. – С.232.

16. Шинкарук В.И. *Логика, диалектика и теория познания Гегеля.* – К. – 1964. – С.211.

17. *Там само.* – С.213.

18. *Там само.*

19. Нарский И.С. *Западноевропейская философия XIX века.* – М. – 1976. – С. 295. Цей самый текст, з незначними стилістичними змінами, повторено в: *История диалектики. Немецкая классическая философия.* – М. – 1978. – С.244.

20. *Предисловие к «Науке логики» Гегеля // Гегель. Сочинения.* – Т.V. – М. – 1937. – С.X.

21. Гегель. *Наука логики.* Перевод Б.Г. Столпнера // *Сочинения.* – Т.V. – 1937. – С.115.

22. *Там само.*

23. *Там само.* – С.118.

24. Тростников В.Н. *Научна ли «научная картина мира»? // Новый мир.* – 1988. – №12. – С.259.

25. *Там само.* – С.261.

26. Воно (буття) не являє собою нічого, або ж – воно являє собою нічого, чи, граматично коректніше – **ніщо**. (Ось приклад тотожності двох протилежних висловлювань. Мовами, у яких заперечний займенник не відмінюється, це звучить цілком зграбно).

27. Rosenkranz K. *Georg Wilhelm Friedrich Hegel's Leben.* – Berlin. – 1844. – S.287.

28. Biard J. *Méthode, système et dialectique // La pensée.* – 1988. – №262. – P.76.

The article analyses Soviet philosophers' interpretation of Hegel's philosophical system and motivates the necessity to elaborate new adequate approach to his logic. As an example the author suggests his own solving the problem of comprehension Hegel's inheritance and stresses that need is urgent to reintroduce his dialectics into the recent cultural circulation.